

Sociolingvistik og sproghistorie

Om uniformitetshypotesen

Gregersen, Frans

Published in:
Studier i svenska språkets historia 11

Publication date:
2011

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Gregersen, F. (2011). Sociolingvistik og sproghistorie: Om uniformitetshypotesen. I M. Reinhammar (red.), *Studier i svenska språkets historia 11 : Förhandlingar vid Elfte sammankomsten för svenska språkets historia i Uppsala 23-24 april 2010* (s. 49-68). Gustav Adolfs Akademi. Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi Nr. 113

Sociolingvistik og sproghistorie: Om uniformitetshypotesen

Frans Gregersen

Introduktion

William Labov regnes med fuld ret som den moderne sociolingvistik grundlægger. I første bind af sit trebindsværk om sprogforandring, *Principles of linguistic change*,¹ skriver han at al historisk forskning er underlagt hvad han med en meget bevidst allusion til det berømte 'observatørens paradoks' kalder *historiens paradoks*:

The task of historical linguistics is to explain the differences between the past and the present; but to the extent that the past was different from the present, there is no way of knowing how different it was (Labov 1994 s. 21).

Labov går derefter over til at forklare at han i arbejdet med historien betjener sig af det såkaldte uniformitetsprincip. Det stammer fra geologien men har været diskuteret inden for sprogforskningen i det mindste siden junggrammatikerne (Christy 1983). I den korteste form lyder princippet sådan her:

The basic assumption underlying the uniformitarian principle is that knowledge of processes that operated in the past can be inferred by observing ongoing processes in the present (Christy 1983 s. ix).

En præcisering, som Labov også citerer, findes på de første sider af en bog af den berømte junggrammatiker Karl Brugmann:

In explaining prehistoric phenomena of language we must assume no other factors than those which we are able to observe and estimate in the historical period of language development. The factors that produced changes in human speech five thousand or ten thousand years ago cannot have been essentially different from those which are now operating to transform living languages (Brugmann 1897 s. 1 f., jf. Christy 1983 s. 82 og Labov 1994 s. 22).

Med andre ord:

- Uniformitetshypotesen er nødvendig fordi vi ellers ikke kan danne os nogen begrundet mening om hvordan historiske ændringsprocesser forløber.

Men, i modsætning til William Labovs skepticisme hævder jeg at det sande paradoks må lyde som følger:

¹ Selve titlen er en cadeau til og en erklæring om at ligge i forlængelse af junggrammatikerne og her specielt Hermann Paul hvis *Prinzipien der Sprachgeschichte* (5. udgave 1920, fotografisk optryk 1960), på mange måder står som det sammenfattende værk for epoken.

- Uniformitetshypotesen er samtidig umulig fordi forskellige samfundstyper og forskellige historiske processer påvirker rammebetingelserne for sprogbrug afgørende.

I resten af dette foredrag vil jeg forfølge denne tanke med eksempler fra dansk sproghistorie for til sidst at konfrontere sproghistorien med den sociolingvistiske undersøgelse af forandring i virkelig tid som vi er i gang med på Danmarks Grundforskningsfonds Center for Sociolingvistiske Sprogforandringsstudier, DGCSS. Fokus er ikke på eksterne faktorer i almindelighed, selv om de har afgørende virkning, men på hvordan et studie af faktiske lydlige ændringsprocesser i dansk kan illustrere begrænsningerne i vores muligheder for at slutte til historisk dokumenterede ændringer af den type som sproghistorien behandler: skrift-ændringer over lange tidsstræk – og omvendt.

I. Sproghistorien – en skrifthistorie

I selve definitionen af historie indgår begrebet *skrift*. Skellet mellem arkæologi og historie falder præcis på det tidspunkt hvor man fra kun at have materielle levn går over til også at have sproglige i form af dokumenter. Før skriften er der kun kilder som skal fortolkes ikke-sprogligt; fra og med historiens begyndelse er der også kilder der skal fortolkes sprogligt. Det aktualiserer et grundlæggende motiv gennem hele sproghistorien:

Vi vil vide hvordan folk har talt i gamle dage, men vi har kun skrift som dokumentation.

Man kunne kalde dette 'poverty of evidence' for at spille på Chomskys berømte 'poverty of stimulus' som angiveligt skulle gøre det særlig besværligt for barnet at tilegne sig sprog. Det skriftlige materiale kunne imidlertid udmærket betragtes som primært for sproghistorien helt uden hensyn til hvad det siger om den tale det formentlig afspejler. Så får man en formulering som afgrænser sproghistorien til at være en skrifthistorie:

Vi vil gerne vide hvordan dem der har kunnet skrive, har skrevet.

En sådan sproghistorie er aldrig blevet skrevet for dansk, om end Paul Diderichsen arbejdede med tanker om det allerede i Diderichsen 1938 og fortsatte i 1946 ff. (Gregersen 1991 bind 2 s. 167 ff.) da han tumlede med et stort manuskript om 'grafematik'. Man kan også finde tanken hos de såkaldte nye eller materielle filologer som fejrer variation og priser varianten (jf. Cerquiglini's berømte titel: *Éloge de la variante*). Man kan diskutere om ikke netop en sådan formulering af sproghistoriens formål ville fremkalde en eftertænksom eftersætning:

men vi vil først og fremmest vide hvordan de mange der ikke kunne, har talt.

I en sådan formulering fastholdes to vigtige pointer: Alle historiske data er skriftlige, og de kræver således *fortolkning* for at kunne omformes til påstande om hvordan mennesker på den tid bogstaverne stammer fra, har talt. Den slutning fra fragmentariske og under alle omstændigheder kun middelbare data til påstande om samtidens tale er i sig selv underlagt visse spilleregler som har med skriftens natur at gøre.

Den anden pointe er den simple at skrift alle dage har været forbeholdt nogle få, de skriftkyndige. De kan udmærket have udgjort et lag af befolkningen som har talt på en særlig måde måske netop fordi de har kunnet skrive (og derfor er blevet 'inficeret' af deres egen skrift til f.eks. at tale mere distinkt end dem der ikke kendte til skriften, eller nok kendte til den, men ikke mestrede den selv), eller fordi de har tilhørt en særlig del af samfundet (oftest kirkens mænd) som har haft gode grunde til at tale på en anden måde fordi de var tilknyttet en institution som betjente sig af et fremmed sprog (latin) til en række væsentlige formål. Begge pointer pålægger sproghistorikeren at producere en længere slutningsrække før han eller hun påstår noget alment om tidens tale på basis af den foreliggende tidens skrift.

Lad os prøve at se på nogle slutningsregler. Først ser vi på slutninger fra skriftbilledet til et lydbillede bag det. I fig. 1 er gengivet et forstørret udsnit af Erik Emunes gavebrev til Lunds domkirke fra 1135.

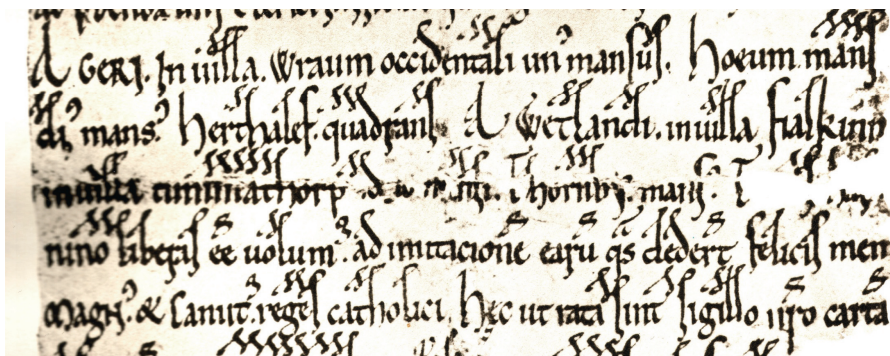

Fig. 1. Erik Emunes gavebrev til Lunds domkirke 1135 (efter Kroman 1951 s. 4).

Man ser her et skriftbillede som tilsyneladende er rimelig nemt at tyde, men ved nærmere undersøgelse er mere mystisk idet visse træk ikke er så nemme at henhøre til en til grund liggende tale. Når det er interessant, skyldes det bl.a. at gavebrevet er et af de ældste overleverede skriftstykker som kan give os oplysninger om sproget i disse egne. Det indeholder f.eks. en række stednavne: man ser umiddelbart Herthalef, Wetlandi, Fialkum og tummathorp (jeg følger – også mht stort bogstav – translitterationen i Kroman 1951 s. 38). De træk jeg hentyder til, er imidlertid alt det som ikke er bogstaver og som man derfor ifølge traditionen i nordisk filologi (hvis man da ikke er nyfilolog) kan tillade sig at udelade i en translitteration nemlig de 'snøller' (Karsten Friis Jensens betegnelse) som skriveren har forsynet nogle af sine <s>er med. Men tilsyneladende også nogle <d>er og det andet <h> i Herthalef og <h>et i tummathorp.

Det er muligt at disse snøller har med skriverens *penmanship* at gøre, endog yderst sandsynligt, det var en del af udsmykningen af en skrivelse at man anvendte sit talent for ornamentik på bogstaverne, men det er jo også – vi ved det faktisk ikke – en mulighed at disse forsiringer skal antyde en særlig udtale af netop de udsmykkede bogstaver. Kun en nøjagtig distributionel analyse hvor samtlige udsmykninger fordeles på grafemer, kan give os svaret, eller i det mindste grundlag for et hypotetisk svar.

I et enkelt tilfælde har vi faktisk i den danske sproghistoriske tradition haft en diskussion af netop et bestemt bogstavs lydværdi. Det skyldes at der i håndskriftet B 74 af Skånske lov er et særligt gennemstrøget <h> (jf. Fig. 2). Det har været diskuteret om dette gennemstrøgne <h> repræsenterede lydværdien palataliseret n dvs. [ɲ] eller om der blot var tale om en udsmykning. Det kan have stor betydning for forklaringen af -nd-former i dansk som siden Thomsen 1893 menes at gå tilbage til palataliserede n'er. Mig bekendt har ingen gennemført den systematiske distributionsanalyse der skal til for at svare på spørgsmålet, men se Gregersen 1981.²

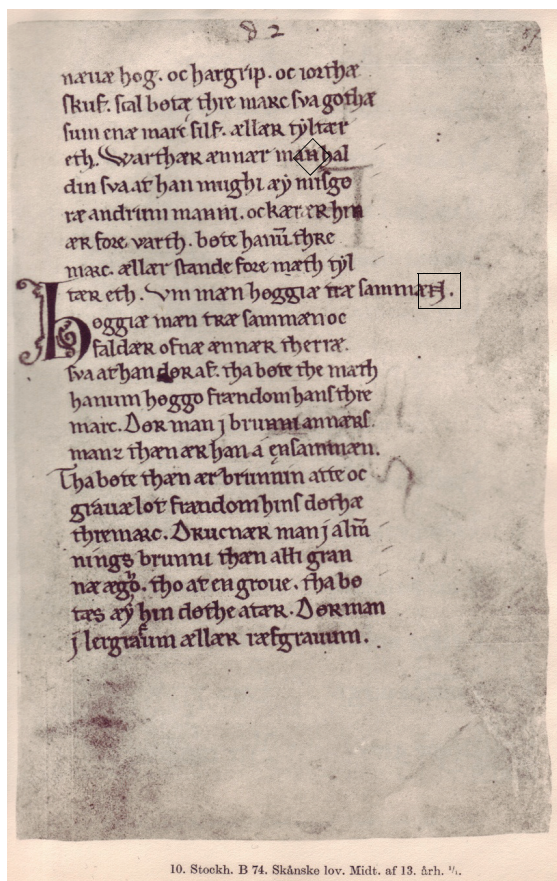

Fig. 2. Stockholm B 74 Skånske Lov, efter Kroman 1951, med figurer indsat om to gennemstrøgne bogstaver.

² I diskussionen på konferencen nævnte Henrik Williams at der også findes træk på bornholmske runesten som kan bringes ind i denne diskussion, som dog ikke kan føres her.

Derefter kan vi se på den anden del af ligningen: konsekvenserne af at skriftkyndighed har været ujævnt fordelt i alle kendte befolkninger gennem historien (og stadig er det).

Hvad ved vi om literacy gennem tiderne? Primært at den er *stigende med tid*, sådan at meget få kunne skrive og nogle flere læse i middelalderen, at reformationen og trykkekapitalismen betød et kolossalt gennembrud for i hvert fald læsning i de nordlige lande (Cipolla 1969 gav startskuddet til en omfattende forskning, se f.eks. Graff 1981 og Gawthrop and Strauss 1984 specielt om protestantismen) og at industrialisering, modernisering og demokratisering har krævet øget læse- og (i mindre grad) skrivekyndighed. Det skaber i sig selv et samfundsmæssigt defineret niveau for skriftkyndighed hvilket betyder at der kontinuerligt skabes nye grupper af funktionelle analfabeter, nemlig dem der ikke kan leve op til de aktuelle krav om skriftkundskab. Dermed får vi to i princippet uafhængige dimensioner i skriftsprogets variation, nemlig en kulturgeografisk: *land vs. by*, og en sociologisk som har med magt at gøre idet skriften bliver magtens teknologi: f.eks. *adel vs. bønder; kancelliets embedsmænd vs. købmændene*. Forholdet mellem de to dimensioner er i sig selv historisk variabelt: Adel er ikke nødvendigvis hof-adel og dermed knyttet til byen, men kan også være knyttet til landet, hvorimod bønder altid bor på landet. Deraf den ide at den tidlige adel taler som de bønder man hersker over (jf. den kortfattede diskussion i Brøndum-Nielsen 1950 s. 24 f.). Historisk er bønders brug af skrift sen og i begyndelsen knyttet til de såkaldte bondedagbøger som mest har karakter af almanakker med oplysninger indført til brug for bedriften (Schousboe 1980). For så vidt adelens (dreng)børn fordeler sig på både kirke og militær, er der en relation til skrift, nemlig for kirkeadelen. Fra kirkeskriverne rekrutteres også i begyndelsen kancelliets folk, men igen er historien om kancelliet en historie om selvstændiggørelse fra og med reformationen, mens universiteternes forhold til kirken først forskyder sig meget senere. Endelig er købmændenes reale dannelse i stadig dialog med kirkens behov for 'alment' dannede, en forskel som i dansk sammenhæng overlevede længe i form af 'realskoler' og endnu senere også 'realklasser' som netop var defineret i modsætning til gymnasiets almene dannelse. Men så er vi også solidt ovre i skolehistorien.

Skriftsprogets *karakter* varierer også med tiden. Det er almindelig kendt, om end stadig omdiskuteret, at (rune)skrift kan bruges til magi netop fordi den er forbeholdt en elite lige som begrebet den hellige skrift står i fornemste modsætning til daglig tale.

Under alle omstændigheder er vi henvist til at studere hvordan skriften blev produceret. Runeskriften menes at være opstået til brug i træ hvilket vil forklare dens bogstavformer mens de snøller vi lige har set på Erik Emunes gavebrev er karakteristiske netop for fjerpennens muligheder. En nyfilologisk pointe er afstanden mellem de bogstaver som blev udsmykket i håndskrifterne, og derfor også blev håndmalet i vuggetryk, og så den gengivelse vi får i alle andre end facsimilegengivelser, hvor der netop kun tages hensyn til hvilket bogstav der er tale om, ikke dettes udsmykning; den anses for at være perifer for (sprog)his-

torien. Rubrikbegrebet, som nu betyder en overskrift, går som bekendt tilbage til disse malede indlednings- eller overskriftbogstaver.

Vi har set at der er mange dimensioner i skriften og at der historisk set er variation på dem alle. Men selve skriftens princip og dens produktionsform er ens til alle tider. Det lønner sig derfor at tænke over hvori forskellen mellem skrift og tale består. Skrift produceres med hånd- (eller i ekstreme tilfælde mund-) bevægelser som forsyner et skrivegrundlag med tegn som kan afkodes som bærende et indhold. Skrift er et resultat af overvejelser, den er middelbar. Skrift er også principielt permanent, selv om der er kolossale mængder af skrift der er forsvundet i løbet af historien ('poverty of data' igen). Og så er skrift uindlejret i kontekst. Når skriften har forladt sin umiddelbare produktionskontekst, skal den være selvbærende, den er i hvert fald uden hjælp af sine producenter for de er – det gælder i hvert fald for sproghistoriens – faldet bort. Det betyder at alt det der i ansigt-til-ansigt-kommunikation kommunikerer ved hjælp af gestus, tonefald og mimik dvs. f.eks. om noget er citeret, ment ironisk eller som en morsomhed, i princippet skal kunne findes i skriften i form af citationstegn (om citater), i form af modstrid mellem hvad afsender kan forventes at mene og hvad han eller hun siger (dvs. f.eks. ironi) eller i form af direkte angivelse af at noget er ment humoristisk (en smiley ☺ er en foretrukken løsning på dette i nutidens intense kommunikation, men hvad gjorde man dog før?). Skriften er således hjælpeløst udleveret til en ny afkodningskontekst hver gang den bliver læst, permanent forældreløs, altid et hittebarn.

Skriften er også digital på en måde talen ikke er det. Et bogstav er et bogstav – der kan ikke være tale om at et bogstav er en mellemting, f.eks. mellem et <æ> og et <a>; det er enten det ene eller det andet. Der kan dog udvikle sig behov for et nyt forhold mellem skriftens bogstaver og talens lyd, og ofte fører det til digrafer; <ng> = [ŋ] er det mest oplagte eksempel på dansk, men det understreger kun at skriften er konservativ på visse områder (ikke noget nyt bogstav her). På andre områder hersker *conspicuous consumption*: <c>, <x> og <z> er helt overflødige bogstaver på dansk hvis man vel at mærke udelukkende ser på de dertil svarende lyd, og ikke ser på konnotationen 'fremmedord' – grunden til at vi har disse bogstaver *in the first place*.

Endelig: Skrift, især den overleverede, er ofte resultatet af en kostbar produktionsproces. Det er dyrt at skrive bøger, skrivere er ikke gratis, og det går ikke hurtigt. Det koster også at trykke bøger, og det har det altid gjort. Det begrænser adgangen, men det ensretter også skriften på måder der efterhånden gør variationen meget mindre (men dermed så meget mere betydningsbærende) og konventionaliserer semiotikken i skriftsnit og typografiske valg. **Groteske skifter** har i snart meget lang tid signaleret modernitet, mens seriffer signalerer soliditet eller endda historicitet. Eksempler er **legio**. Skriften har gennem historien i højere og højere grad selvstændiggjort sig og adopteret måder hvorpå producenter kan udtrykke sig lige så nuanceret som de kunne i talen. *Kursivering* og **fede typer** kan benyttes til eftertryk eller kontrast mens opstillingen i linjer kan simulere samtale som i dramatekster. Dygtige romanforfat-

tere kan gennemføre hele samtaler på skrift så man kan høre tonefaldet uden at få det banket ud med hammer og mejsel i undertekst eller med brug af andre grove virkemidler, men blot ved at gengive samtalen i en indfatning der giver os den stemning den føres i. Regibemærkningerne fra de dramatiske genrer er indarbejdet i brødteksten i moderne prosa.

Sammenfattende: Skrift er et kulturprodukt som stedse skal indtolkes i en produktionskontekst for at afgive mening mens tale er natur i og med at den produceres på stedet og er væk så snart den er ytret.

II. Sproghistorien i historien

Sprogvidenskaben begynder med historismen. Det er den konventionelle sandhed som har været fastslået i det mindste siden Holger Pedersen skrev sin geniale bog om Sprogvidenskaben i det nittende Aarhundrede (Pedersen 1924). I senere år har Kirsten Hastrup åbnet i hvert fald mine øjne for i hvor høj grad historikerne fra gennembruddet i begyndelsen af 1800-tallet var afhængige af de store samlinger som det lærde århundrede havde etableret (Hastrup 1999). Uden dem ville historikerne have manglet materialet eller selv skullet ordne det i langt højere grad end de faktisk var nødt til da de gik i gang. I dansk sprogvidenskab markeres det historiske gennembrud af Rasmus Rasks indsats (Diderichsen 1960) og den konsekvens den fik i form af N. M. Petersens sproghistorie (Petersen 1829). For vores ærinde er det spændende at notere sig at Rask konsekvent taler om bogstavovergange når han taler om korrespondenser både mellem sprog og inden for sprog. Det har jeg behandlet indgående andetsteds (Gregersen 1987, 2003), men det interessante er at det kulturelle ved at fastholde skriften som de foreliggende datas fremtrædelsesform i løbet af det naturalistiske gennembrud som jeg (i lighed med mange andre) knytter til August Schleicher bliver til naturens egne love – nemlig *lydlove* af fysiologisk og mekanisk natur.

Der foregår to brud i sprogvidenskaben i midten af 1800-tallet: For det første introducerer Schleicher tanken om at rekonstruere et fælles ursprog bag de, eller før, de dokumenterede sprog. Det er et kvantespring i videnskabsteoretisk henseende fordi det betyder at man bygger modeller af noget man kun kan slutte sig til ud fra overleveret materiale som – det har vi netop i tilslutning til Labov 1994 ovenfor betegnet med sloganet 'poverty of evidence' – endda er hullet og fuldstændig ufuldstændigt. For det andet bevæger sprogvidenskaben sig sammen med tidsånden fra en idealistisk forklaringsramme hvor folkeånd tildeles en bevægende kraft som ligger bag sprogudviklingen, og over mod naturalismens fokus på fysiologi og fonetik. Saussure, som selv deltog med liv og sjæl i dens senere fase, så denne tids væsentligste opdagelse som opdagelsen af fonetikken. Og med fonetik menes den artikulatoriske fonetik idet den eksperimentelle, akustiske, først kommer i slutningen af århundredet.

Denne udvikling bliver imidlertid ikke gennemreflekteret i forhold til det

materiale som stadig er de enkelte sprogs og sprogfamiliers filologiers, nemlig den skriftlige overlevering. Der udkrystalliserer sig to muligheder for slutning fra det skriftlige materiale til sprogforandringer, læs lydforandringer: Enten daterer man forandringen til det tidspunkt hvor man første gang finder det bogstav som antages at svare til den lyd som i sidste ende bliver kategorisk (i kraft af lydlovenes undtagelsesløshed). Eller også daterer man lydforandringen fra det tidspunkt hvor den sidste rest af gamle bogstaver er forsvundet og der kun findes den nye stavemåde. Gennem hele historien har skrift været konservativ; der er altid et efterslæb i forhold til udtaleændringer. Det er givetvis ikke bare i dagens danske ortografi at vi finder bevaret lydudviklinger som efter alt at dømme fandt sted for mange hundrede år siden som de sænkninger af korte vokaler som gør forholdet mellem dansk <i>, dansk <e> og de tilsvarende lydværdier [i], [e] og [ɛ] prekært, eller rettere uigennemskueligt, jf. fig. 3 (hvor den anvendte lydskrift er Dania, ikke IPA).

Korte vokaler:

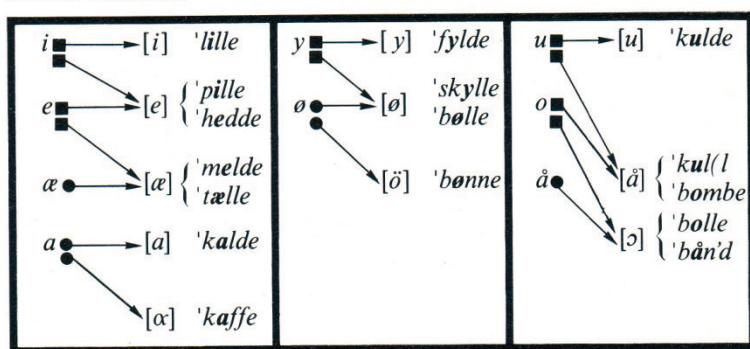

Fig. 3. De korte vokalbogstaver og deres fonetiske modparter (uden hensyntagen til r-forbindelser), efter Becker Christensen 1988:95.

For vores formål betyder det at hele diskussionen om hvordan man kan være sikker på hvilken lydværdi som gemmer sig bag ved skriftens bogstaver, i løbet af århundredet forskydes til at dreje sig om hvorvidt der er regelmæssige korrespondenser mellem bogstaver i de forskellige sprog når man vel at mærke vælger at sammenligne de rette former.

Forholdet mellem sproghistoriens data og talesproget formuleres oftest som et forhold mellem discipliner: dialektologi og sproghistorie (f.eks. Bandle 1997). I de danske sproghistorier inddrages dialektologiens resultater men det sker ikke gennem et grundigt og teoretisk reflekteret arbejde med de problemer der er ved at sammenligne en forskning der opstår i kølvandet på romantikkens genopdagelse af folket (Burke 1978, Pedersen 2000) og har som grundlag nedskrivning i en lydskrift (som altid skal genfortolkes) af informanters tale som i hvert fald ikke går længere tilbage end til 1800-tallets begyndelse, med skriftlige levn fra en historie som strækker sig måske helt tilbage til Negau-hjelmens indskrift (ca. 400 før Kristus).

III. Nogle sociolingvistiske studier af variationsmønstre i moderne dansk

På Danmarks Grundforskningsfonds Center for Sociolingvistiske Sprogforandringsstudier har vi gennemført en række analyser af fonetisk variation. Analyserne er bygget på datasæt som stammer fra fire forskellige steder i Danmark, nemlig København (Nyboder), Næstved på Sjælland, Odder i Jylland og Vinderup i Vestjylland. Datasættene er opbygget på basis af et skel mellem *generationer* som har samme fødselsår (eller rettere samme fødselsperiode for generationerne spænder over enten 10 eller 15 år) og *optagetidspunkt* idet langt de fleste informanter er blevet optaget to gange. Det betyder at der skelnes mellem *gamle* og *nye* optagelser. Vi har forsøgt at gennemføre en konvention hvorefter den gamle undersøgelse kaldes U1 og den nye U2 idet man kan forudse at der kunne blive tale om endnu flere optagerunder så nye optagelser engang senere kan blive til gamle. Enhver optagelse er således identificerbar som en optagelse af en informant som er født i et bestemt år og optaget i et andet som en del af enten U1 eller U2.

Samtidig er det vigtigt at tematisere sammenlignelighed mellem U1 og U2 (og en eventuelt kommende U3) idet der er et grundlæggende problem i på den ene side at tage passende hensyn til hvordan U1 er lavet når man planlægger U2, på den anden side ikke af den grund at gå glip af de fremskridt der er sket mht. optageteknik, feltmetoder og på anden vis i den tid der er gået mellem U1 og U2.

IV. To vokalvariable i moderne dansk

Det korte /a/ i dansk har i løbet af perioden fra 1817 og til nu gennemgået to spaltninger hvoraf den første muligvis var rent strukturbestemt (og dermed ligner strukturalistens hedeste drømme om komplementær distribution) mens den anden er sociolingvistisk (og ligner sociolingvistens vådeste drøm om en markør).

I Jacob Hornemann Bredsdorffs *Prøve af en efter Udtalen indrettet Retsskrivning* (1817) har vi det tidligste troværdige forsøg på en lydskrift for to stilarter. Bredsdorff definerer den første (foredragsstil) som »den som den cultiverede Danske bruger i Taler og det højtidelige Foredrag« mens »Hverdagssproget« gengives i to udgaver, nemlig dels som det taltes »frit for alle Idiotismer« (rigsmålsudtale, standarddansk), dels som det taltes i København (københavnsk). Bredsdorff gengiver en samtale mellem den rigsmålstalende A og den københavnsktalende B. Hverken i foredragsstilen eller i de to samtalepartners replikker findes nogen differentiering af /a/, der er simpelthen kun ét tegn for a i lydskriften, hvad enten dette er langt eller kort. I B's replikker finder vi bl.a. ordformerne 'tale', 'var', 'jeg', 'anser', 'mangel' osv. transskriberet – alle med samme vokaltegn for /a/ (Bredsdorff 1817 (1933) s. 87). I en senere artikel

»Om Tegn for de enkelte Lyddele i de europæiske Sprog« (1833) hedder det eksplicit om tegnet <a> at det svarer til »Italiensk, fransk, dansk og svensk a« (Bredsdorff 1833 (1933) s. 94). Vi kan derfor gå ud fra at der i 1800-tallets begyndelse ikke var nogen forskel på realisationen af /a/ som kort eller langt og heller ikke nogen positionel variation.

Bengt Loman 1991 har et interessant citat fra Rydqvists Svenska språkets lagar: »Köpenhamnskan, hvars långa a, med en egen dragning åt ä, Svensken finner lika svårt att utsäga, som Dansken vårt« (IV s. 194 f.). Rydqvists værk er fra 1850–83 (hvor bind VI udkom), så allerede ét eller andet sted i midten af 1800-tallet lå det altså klart for svenskerne at langt /a:/ i københavnsk blev udtalt æ-agtigt, nøjagtig som i moderne dansk. Et lignende vidnesbyrd findes i Dines Andersens og Chr. Blinkenbergs vejledning til dansk lydskrift fra 1888, hvori det hedder: »Den æ-lignende a-lyd er velkendt i Københavnernes udtale af ord som g a d e, d a m e« (s. 18). Denne udtale angives i lydskriften med tegnet *ä*. Og ser man så efter i det lille stykke konversation, en samtale mellem 'Fanny' og 'Karen' fra O. Benzons skuespil 'En skandale' (s. 19 f.),³ som er lydkrevet som en demonstration af værktøjets anvendelighed, finder vi dette tegn brugt i transskriptionen af 'mig', 'jeg', 'sig', 'fejl' men ikke andre steder for /a/. Det ser således ud til at hævnningen findes foran j, mao. den variabel som i vores undersøgelser hedder AJ. Det korte a er hermed allerede i slutningen af århundredet opdelt på i hvert fald to af de mange kontekster der er relevant i moderne standarddansk, nemlig /a/ foran /j/ og kort /a/ versus langt /a:/. Der er desværre ikke nogen eksempler på langt /a/ i teksten, men der har vi så udsagnet i selve brødteksten at støtte os til.

Otto Jespersen har også transskriberet dialogen fra 'En Skandale' og det i to stilarter (i Dania I). De to transskriptioner er gengivet i Skautrups sproghistorie (IV s. 81 hhv. 143). I denne transskription er der brugt nogle delvis andre tegn nemlig et *a* med én prik over, i det følgende: *á*, og der skelnes således mellem *a* (langt i '*ka'ræn*'; kort i *kan*), *a* i *har* og så *á* i 'mig', 'sig', 'fejl'. I samme nummer af Dania redegør Otto Jespersen autoritativt for forholdene omkring /a/: »[...] til praktisk brug synes det fuldt tilstrækkeligt at have tre tegn«, således at *á* bruges om »det lyse a [...] saasnt en tilnærmelse til æ-gruppen er tydelig« mens man bruger *a* når »lyden får noget å-agtigt over sig« og *a* i alle andre tilfælde (Jespersen 1888 s. 65). Jespersen er fuldt ud opmærksom på r-påvirkninger, men dem vil vi ikke inddrage her idet de blot vil forvirre billedet. Om det lange /a:/ siger Jespersen at det i rigsmålet »almindeligst« er lyst, dvs. skal være et *á*, og at det i »simpel københavnsk udtale bliver til et *ä*« (som Jespersen dog mener er forskelligt fra æ; jf. Jespersen 1888 s. 66 note 1). Han siger om kort a følgende: »Det korte a har i reglen ikke denne tendens til *á*-udtale; det lyder affektet eller simpelt københavnsk at sige *kát* eller *ták*« (op.cit. s. 66).

³ Otto Benzons skuespil 'En Skandale' havde ifølge Litteraturpriser.dk (http://www.litteraturpriser.dk/1850t/t1850kg1136.htm#dato_15-03-1884), premiere på Det kongelige Teater 15.3 1884, men udkom først i bogform 1906. Samtalen foregår i stykket mellem Fanny Hansen, datter af etatsråd Hansen, og Karen Vahl.

Eksemplet er sigende idet Jespersen tilsyneladende ikke her er opmærksom på det som han nogle få år senere skulle se ganske klart, nemlig at der er tale om komplementær distribution af de to a-kvaliteter i manifestationen af kort /a/. I Modernmålets fonetik står der således:

De lange lyd er som oftest noget længere fremme end de korte i samme omgivelser; den forreste lyd høres derfor tit i ord som *bade, ffase, hage*. Nogle vil ha en fremskudt variant av den korte lyd foran [n, d, t, l, s], fx i *mand, mat, atter, al, aske*, meden de foran [f, m, ŋ, p, b, k, g, q] fx i *kaffe, lam, blank, tap, lappe, tak, takke, hagle* har den mellemste eller endog den bageste lyd (Jespersen 1934 s. 103).

Dermed er vi nået frem til den situation som kan anses for at være udgangspunktet for vores undersøgelser og som er beskrevet i Nina Grønnums Almen og dansk fonetik og fonologi:

To lydkvaliteter af /a/ er i komplementær distribution: Den ene (det lyse a) findes foran alveolær og nul, den anden findes foran hvad man kunne kalde perifere konsonanter, dvs. labialer og velærer (og den er mørk). Dette er strukturalistens drømmesituation: To 'overfladisk set' forskellige lyd viser sig at være kombinatorisk betinget og kan derfor uden problemer slås sammen til ét fonem, /a/.

Den sociolingvistiske variation som efter gennemgangen ovenfor synes at have været velkendt siden midten af 1800-tallet som en særlig københavnsk, efterhånden en 'simpel' københavnsk udgave, splitter så disse lydkvaliteter hver for sig i deres ekstreme varianter, nemlig en lyd som Grønnum uden tøven klassificerer som IPA [ɛ] og som i daglig tale kaldes 'det flade a' og så den normale manifestation foran alveolar og nul som kan gengives [æ]. Tilsvarende skelnes mellem en lavkøbenhavnsk å-agtig eller tilbagetrukken udtale af varianten foran de perifere konsonanter som kan angives [ɑ] for dermed at afgrænse den fra standardudtalen med [a]. Bemærk det for denne fremstilling ironiske i at det har voldt store vanskeligheder at finde skrifttyper som kan differentiere fire forskellige kvaliteter af /a/ selv om de er klart hørbare. I det følgende rapporteres om arbejdet på DGCSS med disse fire a-varianter.

Resumé: Vi har konstateret at sproghistorien arbejder med ortografisk materiale men ønsker at slutte til lydligt materiale. Vi arbejder på DGCSS derimod direkte med lydligt materiale. Det betyder at vi klassificerer de lyde som forekommer i bestemte kontekster, variabelens 'envelope' eller forekomstrum, mht. hvilken af de mulige varianter der forekommer i dem. I dette tilfælde afgrænser vi to forskellige variable, det lyse a, som vi kalder AN, og det mørke a, som vi kalder AM. I begge tilfælde har variabelen to varianter:

AN kan være realiseret som [æ], dvs. den umarkerede variant, eller som [ɛ], dvs. den markerede variant.

AM kan være realiseret som [a], dvs. den umarkerede variant, eller som [ɑ], dvs. den markerede variant.

Tal er i det følgende altid *markeret variant angivet som procent af samtlige forekomster*. Selve kodningen foregår på følgende måde: Et program (et Praat-

script) markerer samtlige ord i den ortografiske streng som er relevante mht. de to variable. Kun hørbare og trykstærke eksemplarer kodes. Der kodes med mulighed for at angive 4 vokalvarianter, men i praksis er i de optagelser vi her rapporterer om, kun to varianter aktuelle for hver variabel. Kodere kan dog også angive om der er mellemværdier mellem de angivne varianter. Sådanne eksemplarer ses der i det følgende bort fra, kun klare eksempler, dvs. kodet som en af de angivne to gange to varianter, indgår i beregningerne. Der kodes ca. 40 klare eksemplarer pr. informant hentet fra passager som i forvejen er blevet kodet af diskurskontekstanalytikerne som værende eksempler på makro-talehandlingen *Udveksling af information*; se Gregersen, Beck Nielsen og Thøgersen 2009 for en forklaring og diskussion af hvad makro-talehandlingsbegrebet dækker over og hvad diskurskontekstanalyse i almindelighed går ud på. To kodere koder uafhængigt af hinanden og en tredje checker og afgør samtidig uenigheder mellem kodere.

Resultaterne for AN-variablen fremgår af Fig. 4.

AN: procent markeret variant for fire informantgrupper i København i gamle og ny optagelser

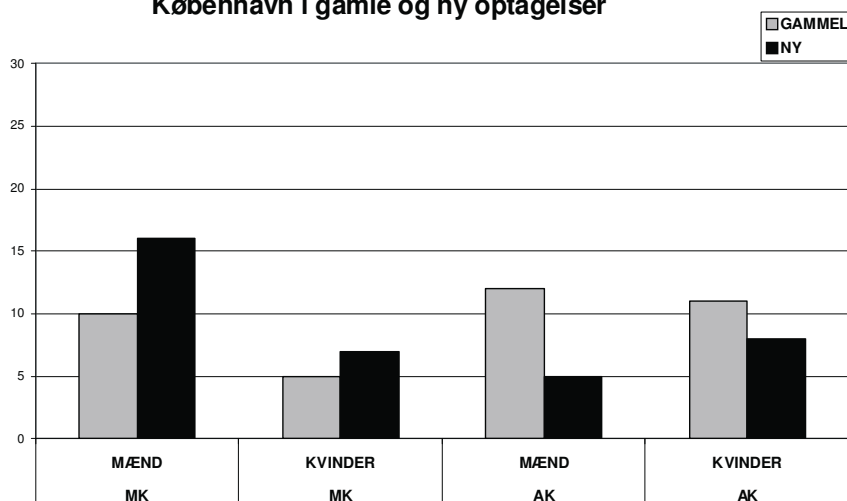

Fig. 4. Middelklasse(MK)- og Arbejderklasse(AK)-informanter af begge køn fra den ældste generation i København som blev optaget første gang 1986–88 (U1 = gammel) og anden gang 2006–2007 (U2 = ny). Diagrammet viser antal markerede varianter i procent af samtlige forekomster.

Det første vi bemærker, er at der generelt er tale om ganske få procent af den markerede variant i alle grupper. Det højeste tal er 16 (MK-mændene i U2) mens det laveste er 5 (MK-kvinder i U1 og AK-mænd i U2). Det næste vi bemærker, er at Arbejderklassen hverken i de gamle eller de ny optagelser har ret mange af den variant som ifølge alle informerede iagttagere (Brink og Lund 1975, Jørgensen 1980) i hvert fald førhen var karakteristisk for denne klasse og især for dens mandlige medlemmer. Eller rettere: AK-informanterne er på vej væk fra denne variant hvilket viser sig ved forskellen mellem U1 og U2. I

DGCSSs undersøgelser er informanterne de samme i U1 og U2 (der er tale om en såkaldt panelundersøgelse), så forskellen mellem U1 og U2 markerer informanternes skift i virkelig tid (såkaldt *life span change*, Meyerhoff 2006 s. 144). For mændenes vedkommende er forskellen signifikant med $p=0.0031$ i en χ^2 test uden antagelser om i hvilken retning forskellen vil gå.

Men forskellen mellem MK-mændenes tal i U1 og U2 er også signifikant, og her går udviklingen den anden vej: MK-mændene får flere af den markerede variant ($p=0.0415$)! Det viser sig imidlertid at være en sandhed med modifikationer at alle MK-mænd har det sådan, for tallene dækker over tre forskellige strategier inden for MK-mændenes gruppe på 6 informanter. Det fremgår af Fig. 5.

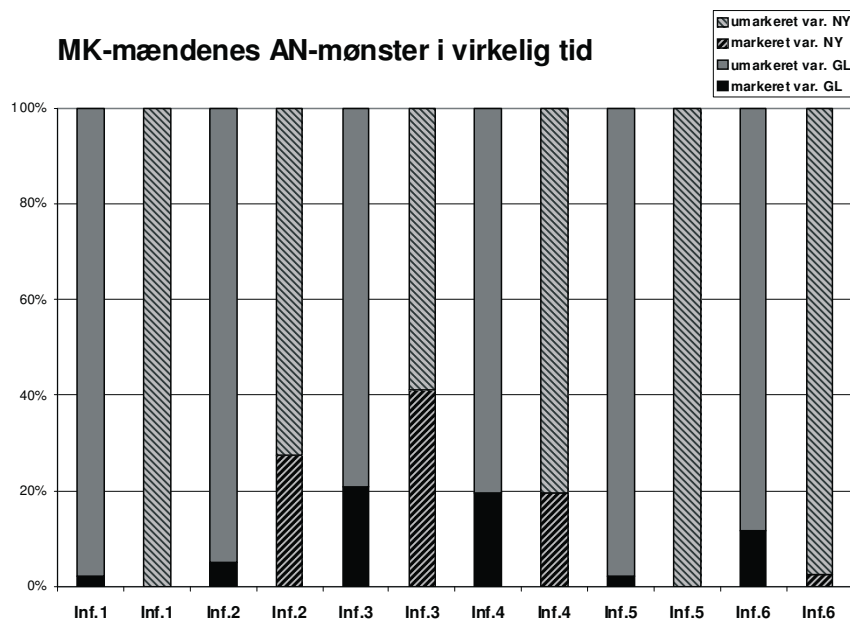

Fig. 5. Middelklasse mændenes AN-mønster: 6 informanter i gamle og ny optagelser, markeret variant er [e], umarkeret variant er [æ].

Den første strategi ses hos informanterne 1, 5 og 6: de går alle mod færre markerede varianter fra U1 til U2; 1 og 5 har simpelthen ingen markerede varianter i U2. Den anden strategi er kun repræsenteret af informant 4 som er fuldstændig stabil: Han har omkring 20 % i begge optagelser. Endelig er der informanterne 2 og 3 som er de eneste som har flere markerede varianter i U2 (de to informanter behandles nærmere i Gregersen 2009). Deres stigning er til gengæld nok til at trække hele gruppen. Det viser sig således når man går gruppens variation efter i sømmene at de forskelle der er i virkelig tid skyldes enkeltindividers særstrategier mht. denne variabel. Men det står fast er at der bortset fra de to informanter fra MK i U2 slet ikke er ret mange markerede varianter i optagelserne fra København.

Vi udvidede så perspektivet for at komme op på en tidsserie som var lidt tæt-

tere på sproghistoriens i udstrækning. Vi inddrog derfor den undersøgelse J. Normann Jørgensen offentliggjorde i 1980. Normann Jørgensen brugte til dels samme metode: Han aflyttede i alt 3 minutter for i alt 101 informanter fordelt over fødselsår i 1905 (14), 1915 (23), 1920 (14), 1935 (14), 1945 (22) og 1950 (14) (bemærk at den sidste gruppe faktisk falder inden for den ældste generation af DGCSSs København-informanter).

**Andel af markerede varianter af AN i København 1905–1950
med informanternes fødselsår og sociale baggrund**

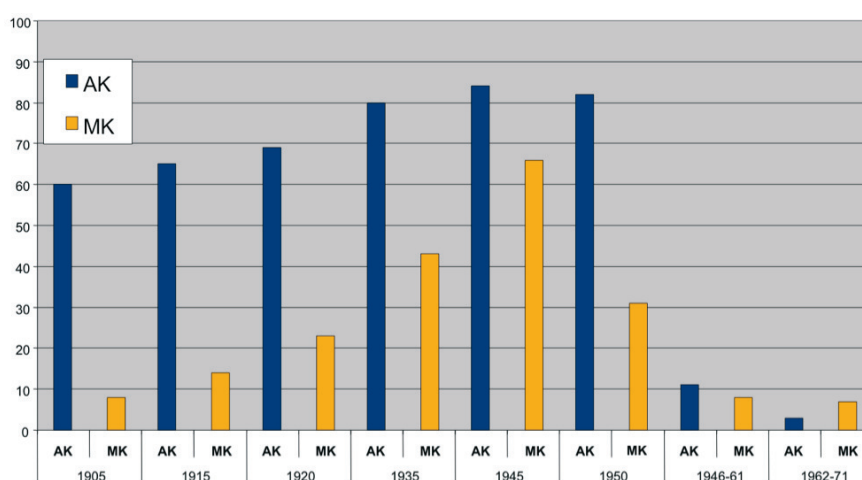

Fig. 6. Forløbet i andel af markeret variant i J. Normann Jørgensens undersøgelse (Jørgensen 1980) på basis af egne optagelser fra 1974 og 1975 med informanter født i 1905, 1920, 1935 og 1950 samt Mette Mortensens optagelser fra 1966 med informanter født i 1915 og 1945 sammenholdt med Projekt Bysociolingvistik's optagelser fra 1986–88 af to generationer (det der i DGCSSs sammenhæng hedder U1 fra København).

Det der i Normann Jørgensens undersøgelse, som eksplicit skulle belægge Lars Brink og Jørn Lunds tidligere iagttagelser i Brink og Lund 1975 med tørre tal, står som en lydudvikling der kun har én retning, vender tilsyneladende i perioden mellem Normann Jørgensens optagelser og vores sådan at man må forestille sig at den generation som er født i 1950 har skiftet drastisk i løbet af deres liv fra at have rigtig mange af de markerede varianter til at have rigtig få. Man kan dog se at udviklingen faktisk vender allerede hos Normann Jørgensen, for hans MK-grupper fra 1945 og 1950 adskiller sig drastisk fra hinanden. Forskellen er at dem fra 1945 har 66 % markeret variant mens dem der er født bare 5 år efter, har 31 %. Der er sket en halvering.

Der er en række metodologiske problemer ved at sammenligne auditive kodninger fra forskellige perioder, som vi i øjeblikket arbejder intenst med på centret, men dem vil jeg lade være her og nøjes med at konkludere at disse dramatiske udviklinger slet ikke er slået igennem i skriften. Det kan de ikke, for ét og samme bogstav, <a>, har alle fire fonetiske modparter. Neden under skrif-

tens invarians er der foregået en dramatisk kamp mellem gamle og nye varianter, mellem markeret og umarkeret, men den er forblevet ubemærket. Måske er den blevet bemærket som 'stavefejl' i skriftlige opgaver, men skriftlige opgaver fra skolesystemet er ikke det materiale som de fleste sproghistorier er bygget på!

Nu til den anden variabel AM. Husk at der lige som for AN er en markeret variant, [ɑ], og en umarkeret [a]. Normann Jørgensens tal er væsentlig lavere for AMs markerede variant end for ANs. Udviklingen kan groft beskrives sådan at MK-talere har 100 % standardvariant i de to grupper der er født i 1915 og 1920 mens de tre senere fødte grupper svinger mellem 15 % (født 1935), 6 % (født 1945) og 11 % (født 1950). Heroverfor står AK-årgangene: 1905: 20 %; 1915: 26 %; 1920: 13 %; 1935: 26 %; 1945: 16 % og endelig 1950: 31 %. Igen viser DGCSS-resultaterne et helt andet billede. Det er nemmest at sammenfatte resultatet i en tabel.

Tabel 1. Antal markerede varianter og umarkerede varianter for variabelen AM i generation 1 i København, gamle (U1) og ny (U2) optagelser.

	Markeret var.: [ɑ]	Umarkeret var.: [a]	Markeret i %
MK mænd, U1	0	244	0
MK mænd, U2	2	250	1
MK kvinder, U1	2	248	1
MK kvinder, U2	0	252	0
AK mænd, U1	20	226	8
AK mænd, U2	4	260	2
AK kvinder U1	5	255	2
AK kvinder U2	7	269	3
TOTAL U1	27	973	3
TOTAL U2	13	1031	1

Som man kan se af Tabel 1, er der her virkelig tale om en forandring. Normann Jørgensens tal for denne variabel er klart lavere end dem for AN; sammenligner vi hans tal for AK-gruppen født i 1950 (som jo er sammenlignelige med DGCSSs AK-gruppe) er de 31 % sammensat af 40 % hos mændene og 22 % hos kvinderne. DGCSSs-tallene er for U1 8 % og 2 %, for U2 2 % og 3 %. Der er en lille rest af varianten i de gamle optagelser med AK-mændene, men ellers må man sige at denne variant er forsvundet i moderne københavnsk. Da den tilbagetrukne variant i Brink og Lunds beskrivelse – som stemmer med Bredsdorffs angivelse af det gamle a's kvalitet – regnes for den ældste, er der således tale om at den fremskydning af det gamle a som startede senest i midten af 1800-tallet nu er gennemført. Men igen: Denne sprogforandring kan ikke spores i skriften!

V. Stadier i dansk sproghistorie

Jeg sagde ovenfor at sproghistorien i alt væsentligt havde ladet spørgsmålet om hvordan man kan slutte fra skrevne kilder til talesproget ligge. Det er ikke helt sandt, måske ikke engang særlig sandt, men jeg kender ikke nogen samlet fremstilling af de forskellige problemer bl.a. fordi de stiller sig meget forskelligt for de forskellige epoker. Jeg skal her kort nævne hvori de kendte problemer består:

1. Gennem hele sproghistorien findes der oplysninger om udtale sådan som den er aflyttet af iagttagere fra – i dansk sammenhæng – Jacob Madsen Århus til Otto Jespersen. Vi er naturligvis ikke i stand til at kontrollere i hvor høj grad disse aflytninger er korrekte som andet end den pågældendes indtryk. Rasmus Rask har skrevet om de fynske bønders sprog (Rask/Andersen 1938) og var pga. sin interesse i ortografi (som igen stammede fra hans interesse i at være i stand til at sammenligne forskellige sprogs lydlige side), i stand til at anvende en lydskrift så nogenlunde konsistent som vi nu kan kontrollere det. Og alligevel mener såvel Poul Andersen (Andersen 1934) som tidligere Otto Jespersen (Jespersen 1888 s. 63 note 2) at kunne berigtige 'nogle fejl'.
2. Leksikografer har ofte anført udtaler i deres ordbøger. Igen er det alt om at gøre at kende referencerne til lydskriften, for ofte forudsættes denne bekendt ved at man henviser til samtidens udtale af ét eller andet ord, hvis udtale vi nu ikke kan tage for givet som lig med nogen vi kender.
3. Der findes dialektlitteratur hvor talesproget på landet gengives i en mere eller mindre konsistent ortografi, med bogstaver og ortografiske konventioner til formålet. Den slags findes i dansk litteratur hos Blicher og fremefter. Alt afhænger af forfatterens øre og navnlig af om han eller hun har været konsekvent nok i sin gengivelse. Ofte forvirrer standardskriftsprogets konventioner.
4. Endelig har man ofte sluttet sig til udtaler af bestemte ord ud fra poesi som er bygget på rim. Hvis et ord står på en plads hvor der i andre utvivlsomme sammenhænge er rim, og hvis det står i en position der skal rime på et ord vi fra andre kilder eller positioner kender udtalen af, kan vi slutte os til den udtale der rimer. Man kan her kun advare mod slutninger som ikke røber kendskab til de poetikker som datidens digtere overholdt. Der er bestemt rimord som er ment for papiret og kun det.

Sammenfattende er der basis for slutninger bag om skriftbilledet hvis vi kan få hul på det så det utvivlsomt viser en udtale. Derfra kan vi gå videre ad bestemte veje som her blot er antydnet.

Men de sociale forhold er den indfatning skriften altid ligger i. Det viser en analyse af begrebet restitution. I en lille bog om dansk sproghistorie som den daværende professor Verner Dahlerup skrev som lærebog for de danskstuderende er tesen (som videreføres i Peter Skautrups langt mere monumentale

Det danske Sprogs Historie I–V, 1944–70), at moderne dansk er præget af restitutioner. Det betyder at en række udtaler bliver mere skriftnære sådan at f.eks. ældre *sælle* og *vælle* bliver til *sælje* og *vælje* pga. stavningen <sælge> og <vælge>. Det forklares med at skriftsproget i denne periode bliver udbredt til hele befolkningen i kraft af den almene skoleuddannelse fordi der er brug for at alle kan læse og skrive.

For vores ærinde er det interessante hvilke slutningsformer man kan anvende når man taler om restitutioner. Selve det at råbe 'restitution' efter en bestemt udtale er nemlig kun muligt hvis vi har adgang til troværdigt materiale om hvordan skriften før er blevet udtalt. Det blev på den måde dialektologiens opgave at afdække den enorme kløft der til alle tider har været mellem den dannede portions skriftsprog og det gemene folks talesprog og vi får så et billede af et af skrift og kultiveret tale helt upåvirket folkeligt sprog på landet som først bliver ændret i og med at folkeskolerne slår igennem. Dermed er vi tilbage igen ved uniformitetshypotesen. Det er vi på to måder: Det viser sig at et samfund med almen skoleuddannelse giver en anden udtaleudvikling end et samfund uden (restitutionernes indtogsmarch sker til et akkompagnement af et højere uddannelsesniveau). Og det viser sig at når man studerer det almindelige talesprog, afdækker man udtaler som aldrig eller sjældent har været gengivet på skrift.

Konklusion

Jeg har argumenteret for følgende påstande:

Det lader sig ikke gøre alene på basis af skriftlige kilder at danne sig et klart billede af hvordan lydforandringer foregår. På den ene side risikerer man at vigtig lydlig variation sløres eller direkte skjules af skriften. På den anden side er de skriftkyndige altid i mindretal, og man kan ikke uden videre slutte fra deres skriftbrug til flertallets tale.

Den oplagte mulighed når man har uniformitetshypotesen som princip er da at søge hjælp i studiet af sprogforandringer i nutiden sådan som de drives af sociolingvistikken. Men hjælpen er måske snarere en komplikation, for sociolingvistikken har koncentreret sig om lydforandringer i det trods alt minimale tidsrum hvor vi kan dokumentere talen i form af optagelser der kan permanentgøres som skrift. Men dermed risikerer man at overdrive den langsigtede betydning af variation: Variationsmønstre og varianter kommer og går endda inden for et enkelt menneskes livsløb, men de langsigtede ændringer er sikkert af en helt anden karakter. Vi har set et eksempel på at en tilsyneladende klart retningsbestemt variation inden for variabelen AN pludselig vendte og gik i sin mor igen. Men vi har også set et eksempel på at sociolingvistikken kan fortælle os at en variant er så sjælden at vi kan erklære den for død og borte og dermed kan konkludere at en lydforandring har fundet sted, i dette tilfælde (AM) den

fremskydning af det gamle /a/ som begyndte for 150 år siden. Begge dele foregik uden for skriftens rækkevidde. – Jeg konkluderer at uniformitetstanken er et tankekors som vi er dømt til at slæbe rundt på:

- Sproghistorien må lade sig informere af sociolingvistikken, men sociolingvistikken kan først påstå at have egentlig betydning når der kan trækkes længere linjer end dem vi hidtil har opereret med og så nærmer vi os som sociolingvister samme problemer som sproghistorikerne altid har haft: Hvordan skal vi fortolke kildernes opgivelser. Ældre kilder kan givetvis indtages med succes når det drejer sig om syntaktisk variation, Shana Poplack har gjort det med spektakulær succes (Poplack og Dion 2009, se også Håkansson under udgivelse og Gregersen og Pedersen 2000), men der er betydelig større vanskeligheder ved at kopiere metoden i studiet af lydlige forandringer.
- Og først og sidst: Der er ikke noget der tyder på at sprogforandringer foregår på præcis samme måde i et samfund domineret af internet, mobiltelefoni og tv som i jæger- og samler-samfund, men det kan vi først gøre os tanker om når vi ved hvordan det foregår *nu*. Så må vi ved fantasiens hjælp præcisere netop hvilken forskel den samfundsmæssige struktur skulle gøre – f.eks. mht. lydforandringernes karakter og udbredelsesmåde i sprogsamfundet.

Litteratur

- Andersen, Dines og Blinkenberg, Chr., 1888: Dansk lydskrift med hovedpunkterne af den danske lydlære. En kortfattet vejledning. København.
- Andersen, Poul, 1934: Nogle Fejl i Rasks's Lydopfattelse. I: Studier tilegnede Verner Dahlerup paa Femoghalvfjerdsdaarsdagen den 31. oktober 1934. Udgivet af Danske Folkemaal og Sprog og Kultur. København og Aarhus. S. 244–256.
- Bandle, Oskar, 1997: Dialektologi och språkhistoria. optrykt i: Bandle: Schriften zur nordischen Philologie, herausgegeben von Jürg Glauser und Hans-Peter Naumann. Basel. S. 155–171.
- Becker-Christensen, Christian, 1988: Bogstav og lyd. Dansk retskrivning og rigsmålsudtale. Bind 1. København.
- Bredsdorff, Jacob Hornemann, 1817: Prøve af en efter Udtalen indrettet dansk Retskrivning. København. Optrykt i: Glahder (udg.): J. H. Bredsdorffs Udvalgte Afhandling-er inden for Sprogvidenskab og Runologi. København. S. 77–90.
- 1833: Om Tegn for de enkelte Lyddele i de europæiske Sprog. I: Blandinger fra Sorø. Femte Hæfte. S. 17–23. Optrykt i: Glahder (udg.): J. H. Bredsdorffs Udvalgte Afhandling-er inden for Sprogvidenskab og Runologi. København. S. 91–100.
- Brink, Lars og Lund, Jørn, 1975: Dansk rigsmål 1–2. København.
- Brugmann, Karl, 1897: The Nature and Origin of the Noun Genders in the Indo-European Languages. New York.
- Brøndum-Nielsen, Johannes, 1950: Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk fremstilling, Bind I. København.
- Burke, Peter, 1978: Popular culture in early modern Europe. New York.
- Cerquiglini, Bernard, 1989: Éloge de la variante. Histoire critique de la philologie. Collection: Des Travaux. Paris.

- Christy, Craig, 1983: Uniformitarianism in linguistics. Amsterdam and Philadelphia.
- Cipolla, Carlo M., 1969: Literacy and development in the West. London.
- Dahlerup, Verner, 1921: Det danske Sprogs Historie i almenfattelig Fremstilling. Anden gennemsete Udgave. København.
- Diderichsen, Paul, 1938: Probleme der Altdänischen Orthographie. I: Acta Philologica Scandinavica XII. S. 116–169.
- 1960: Rasmus Rask og den grammatiske tradition. Studier over vendepunktet i sprogvidenskabens historie. Historisk-filosofiske Meddelelser udgivet af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Bind 38, nr. 2. København.
- Gawthrop, Richard and Strauss, Gerald, 1984: Protestantism and literacy in early modern Germany. I: Past and Present 104. S. 31–55.
- Graff, Harvey J. (ed.), 1981: Literacy and social development in the West. A reader. Cambridge.
- Gregersen, Frans, 1981: Hvorfor skriver vi nd og ld? Et bidrag til skriftens socialhistorie i Danmark. I: SAML 8. S. 113–178.
- 1987: The conspiracy against letters. I: Culture and History 2. S. 80–95. Optrykt i: Gregersen, 2009: Københavnsk sociolingvistik. Oslo. S. 33–47.
- 1991: Sociolingvistikens (u)mulighed 1–2. København.
- 2003: Some notes on historicity. I: Galberg Jacobsen et al. (eds.): Take Danish – for instance. Linguistic Studies in honour of Hans Basbøll presented on the occasion of his 60th birthday 12 July 2003. Odense. S. 107–117. Optrykt i: Gregersen, 2009: Københavnsk sociolingvistik. Oslo. S. 130–137.
- 2009: To brødre – to søstre. I: Hovmark, Sletten og Gudiksen (red.): I mund og bog. 25 artikler om sprog tilegnet Inge Lise Pedersen på 70-årsdagen d. 5. juni 2009. Afdeling for Dialektforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet. S. 87–101.
- Gregersen, Frans og Pedersen, Inge Lise, 2000: *A la Recherche du Word Order not quite perdu*. I: Herring, van Reenen and Schøsler (eds.): Textual parameters in older languages, Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, volume 195. Amsterdam. S. 393–431.
- Gregersen, Frans, Beck Nielsen, Søren og Thøgersen, Jacob, 2009: Stepping into the same river twice: on the discourse context analysis in the LANCHART project. I: Acta Linguistica Hafniensia, vol. 41. S. 30–63.
- Grønnum, Nina, 2005: Fonetik og fonologi. Almen og dansk. Tredje udgave. København.
- Hastrup, Kirsten, 1999: Viljen til viden. En humanistisk grundbog. København.
- Håkansson, David (under udg.): Bisatsledföljden i äldre svenska – variation eller förändring?
- Jespersen, Otto, 1888: Danias lydskrift. I: Dania I. S. 33–78.
- 1934: Modersmålets fonetik. Tredje udgave. København: Gyldendal.
- Jørgensen, Jens Normann, 1980: Det flade a vil sejre. En undersøgelse på sociolingvistisk grundlag af visse københavnske sprogforhold. I: SAML 7. S. 67–124.
- Kroman, Erik, 1951: Middelalderlig skrift. Skriftprøver og transskriptioner. København.
- Labov, William, 1994: Principles of Linguistic Change. Volume 1: Internal Factors. Cambridge Mass.
- Loman, Bengt, 1991: Studiet av stadsmål i Norge och Sverige 1850–1950. I: Folkmålsstudier 33. S. 9–72.
- Meyerhoff, Miriam, 2006: Introducing sociolinguistics. Milton Park.
- Pedersen, Holger, 1924: Sprogvidenskabens i det nittende Aarhundrede. Metoder og Resultater. København.
- Pedersen, Inge Lise, 2000: Hvad er forklaringen på forklaringerne? En diskussion af

- sammenhængen mellem dialektologiens selvforståelse og sproghistoriske forklaringer. I: Edlund (red.): *Studier i svensk språkhistoria*. Umeå. S. 1–24. Optrykt i: Pedersen, 2009: *Fra folkemål til multietnolekt – og 23 andre artikler inden for nordisk dialektologi, sociolingvistik og sproghistorie*. Oslo. S. 257–280.
- Petersen, N. M., 1829: *Det danske, norske og svenske sprogs historie under deres udvikling af stamsproget. Første del: Det danske sprog*. København.
- Poplack, Shana og Dion, Nathalie, 2009: Prescription vs. praxis. The evolution of future temporal reference in French. I: *Language*, volume 85, no 3. S. 557–587.
- Rask, Rasmus, 1938: *De fynske Bønders Sprog*. Bearbejdet og udgivet af Poul Andersen. Udvalg for Folkemaal's Publikationer, Serie A, nr. 2. København.
- Schousboe, Karen, 1980: *Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie*. Brede: Etnologisk forum i samarbejde med Landbohistorisk Selskab.
- Skautrup, Peter, 1944–70: *Det danske Sprogs Historie I–V*. København.
- Thomsen, Vilh., 1893: Om oprindelsen til nogle ejendommeligheder i den danske retskrivning (ld og nd). I: *Forhandlinger paa det fjerde nordiske Filologmøde i København den 18.–21. Juli 1892*. S. 205–226. Optrykt i: Vilh. Thomsen: *Samlede afhandlinger*, Andet bind. København 1920. S. 9–31.